

УДК 159.922.4:81-2

Історіографія становлення етнопсихолінгвістики в Україні

Мінакова І.В.

У статті представлений історіографічний огляд початкового етапу етнопсихолінгвістичних досліджень в Україні XIX – XX століть. Проаналізовані праці мовознавців, психологів, письменників, педагогів, істориків, етнологів, що їх науковий інтерес звертався до проблеми формування етнічної свідомості та мови, їх взаємовпливу, значення рідномовного навчання для етнічної самоідентифікації особистості. Встановлено, що праці українських вчених XIX – XX століть заклали фундамент розвитку етнічної психолінгвістики в нашій країні.

Ключові слова: етнопсихолінгвістика, мова, рідна мова, етнічна свідомість, етнічна самоідентифікація.

В статье представлен историографический обзор начального этапа этнопсихолингвистических исследований в Украине XIX – XX веков. Проанализированы работы языковедов, психологов, писателей, педагогов, историков, этнологов, научный интерес которых касался проблемы формирования этнического сознания и языка, их взаимовлияния, значения обучения на родном языке для этнической самоидентификации личности. Установлено, что работы украинских ученых XIX – XX веков заложили основы развития этнической психолингвистики в нашей стране.

Ключевые слова: этнопсихолингвистика, язык, родной язык, этническое сознание, этническая самоидентификация.

The article presents the historiographical review of the initial phase of ethnic psycholinguistic researches in Ukraine of XIX - XX centuries. The works of linguists, psychologists, writers, teachers, historians, ethnologists are analysed; scientific interest of them concerned a problem of formation of ethnic consciousness and language, their mutual influence, importance of training on the native language for ethnic self-identification of the person. It is established, that the works of Ukrainian scientific of XIX - XX centuries have put in pawn bases of development ethnic psycholinguistic in our country.

Key words: ethnic psycholinguistic, language, native language, ethnic consciousness, ethnic self-identification.

Постановка проблеми. XIX століття ознаменувалося першими спробами досліджень з етнічної психолінгвістики, які тільки трішки накресливали предметне коло нового наукового напрямку. Політика національного піднесення в Україні початку XX століття з її актуалізацією етнічних розвідок сприяла піднесенню наукового інтересу до етнопсихолінгвістики, але цей процес був повністю припинений із згортанням українізації на початку 1930-х років. З кінця 1950-х років, завдяки політиці хрущовської «відлиги», мали місце лише поодинокі спроби нового звернення до мовних питань етнічної психології. І тільки з набуттям Україною незалежності ця тематика відновила своє існування і, фактично, почала нарешті оформлятися в окремий науковий напрямок. У даній статті зроблено спробу дати історіографічний опис досліджень початкового періоду, складного, але важливого для становлення сучасної етнопсихолінгвістики.

Викладення основного матеріалу. Етнопсихолінгвістика – окремий напрям етнопсихології, що досліджує етнічну варіативність мовної свідомості та мовних операцій, організацію мовленнєвих і немовленнєвих утворень, що пов'язані з процесами спілкування у різних етнічних спільнот та вплив етнічно забарвленого тексту на процеси формування та зміни етнічної самосвідомості.

Етнічна психолінгвістика розвивається на стику багатьох наук – психології, лінгвістики, етнології, логіки, семіотики та культурології.

Початки етнопсихолінгвістики шукаємо у текстах науковців XIX століття. XIX століття в Україні відзначено тим, що, в зв'язку з розвитком ідей української самостійності та незалежності, вперше виник науковий інтерес до вирізнення особливостей, притаманних різним етносам, до шляхів формування етнічної самосвідомості особистості. У XIX столітті, в час бурхливого розвитку письменництва, інтересу до літературознавчих розвідок, збирання великої кількості етнографічних етнічно-мовних пам'яток, звичайно, основне значення в процесі формування та підтримки етнічної ментальності надавалося мові, вивченню, дослідженню, збереженню, розвитку мовних актів людини, що мали етнічне забарвлення.

Великий педагог К.Д. Ушинський, юнацькі роки навчання та останні роки життя якого пройшли в Україні, розробляючи основи своєї педагогічної системи, що базувалася на дотримванні принципу народності, під яким вчений розумів використання кращих елементів виховного досвіду народів, вважав рідну мову тим найбільш самобутнім, найтипівшим і найдорожчим, що відрізняє один етнос від іншого: «Відберіть у народу все – і він все може повернути, але відберіть мову – і він ніколи більше вже не створить її; нову батьківщину навіть може створити народ, але мови – ніколи, і коли вимерла мова в устах народу – помер і народ» [21, с.10].

До становлення етнопсихолінгвістики долучилися історики та етнографи XIX ст., які, збираючи та досліджуючи фольклорні масиви, приділяля увагу дослідженню етнічно значущих українських ідіом. Так, історик та етнограф, випускник Харківського університету М.В. Закревський вперше друкує словник української фразеології як доказ етнічної унікальності української ментальності. У словник ввійшли 11127 слів, причому, як вказує автор у передмові, «только тѣ украинскія (малороссійскія) слова, кои отличны отъ русскихъ и составляютъ ідиомы» [2, с.253].

Випускник Харківського університету, одеський етнограф М.Ф. Комаров, збираючи замовляння, відносив до них «такі народні речення, як привітання, бажання, прокльони і таке інше, де в формі короткого речення так само виявляється дух народної вдачі і мови, як і в приказах» [4, с.104].

Професор Харківського університету, видатний фольклорист М.Ф. Сумцов теж досліджував побажання та прокльони, характерні для українського етносу, та порівнював їх із російськими, а також із тими, що містяться в інших мовах [19].

Професор Харківського, а згодом Київського університетів А.Л. Метлинський, дослідник фонетико-граматичного строю української мови, зібрав багатий масив українського фольклору, який був опублікований в збірці «Народные южнорусские песни». Автор дуже прискіпливо ставився до збереження особливостей українського правопису, бо вважав (і писав про це у «Передмові» до збірки), що слідування правопису текстів є засобом утвердження і захисту національної ідентичності [11, с.ХІІ]. О.Потебня дуже високо оцінив труд А.Л. Метлинського, зазначивши, що саме ця збірка була тією першою книгою, від якої сам він почав «придивлятися до явищ мови» [Цит. по: 15, с.422].

Ідею розвитку самосвідомості етносу через його мову відстоював видатний український історик, випускник Харківського університету, професор Київського університету М.І. Костомаров. Учений вважав, що «...литература есть душа народной жизни, – есть самосознание народности» [6, с.34]. Компаративістське дослідження українського та російського фольклору дозволило М.І. Костомарову зробити важливі й досі висновки щодо різниці психологічного типу українця та росіянина. Вчений наголошував на поетичності українців, перевазі в них естетизму, іdealізму, м'якості, мрійливості та романтичної любові до жінки на відміну від схильності до прози, практичності, твердості, творчої туги та ідеалу тілесної краси в росіян. Але як збереження, так і втрату всіх цих етнічних характеристик М.І. Костомаров пов'язував із можливістю отримання рідномовної освіти: «Народ должен учиться, народ хочет учиться; если мы не дадим ему средств и способов учиться на своем языке – он станет учиться на чужом, и наша народность погибнет с образованием народа» [5, с.309-310].

У справу становлення етнічної психолінгвістики гідно втрутився письменник, історик, фольклорист П.І. Куліш, який, стверджуючи актуальність проблеми формування етнічної самосвідомості людини та практично вирішуючи питання про важливість рідномовного навчання написав свою знамениту «Граматку» [8] та, враховуючи етнічні особливості української вимови, створив фонетичний правопис, діставший назву «кулишівка», що офіційно був в ужитку на протязі майже 20 років. У ньому вперше вводилися букви і знаки и, е, є, і, і, ' (апостроф), що відображали поетичну, мелодійну українську вимову. Новий український правопис П.І. Куліш вперше запровадив у двотомній етнографічній праці «Записки о Южной Руси». Говорячи про свій переклад малоросійських дум, автор вперше поставив проблему іншомовного декодування етнічно-мовних лексем: «Я счелъ нужнымъ приложить к нимъ возможно точный переводъ. Я говорю возможно точный потому, что передать въ-точности характеръ Южно-Русской рѣчи на Сѣверно-Русскомъ языкѣ нетъ никакой возможности, по недостатку многихъ соответственныхъ формъ въ языкѣ Сѣверно-Русскомъ. Часто то, что по-Малороссійски выражается нѣжно и живописно, по-Великорусски выходитъ грубо и вяло» [7, с.VI].

Розглядаючи питання становлення етнопсихолінгвістики, треба звернутися і до спадщини І.Я. Франка як науковця. Він тісно пов'язував мислення з мовою не тільки як засобом вияву думок, почуттів і бажань, але і як засобом вираження різноманітних відтінків і рис характеру й темпераменту етнічної особистості. Досліджуючи явище двомовності в етнопсихологічному ракурсі, І.Я. Франко наголошував на уважному ставленні до проблеми рідної мови як «... глибокої психологічної проблеми, якої коріння сягає малодосліджених досі тайників – зв'язку людської психіки з тими нібито конвенціональними, а проте так дивно органічними системами звуків, що називаємо рідною мовою» [22, с.232].

В той час дослідженню фонетичних особливостей української мови, їх залежності від етнічних особливостей української ментальності було присвячено багато наукових розвідок лінгвістів.

Фонетичну систему української мови досліджував видатний вчений-енциклопедист, перший ректор Київського університету М.О. Максимович. Учений розмірковував над важливістю для виразу етнічних особливостей української мови наявності в ній голосних м'яких звуків, протяжної вимови деяких приголосних на подоби голосних на відміну від тенденції до стиску звуків у російській мові: «Малороссійській выговоръ самую букву в стремится приводить въ гласное состояние, и часто произноситъ ее полугласно; а нерѣдко протягиваетъ и въ полное у (узявъ вм. взявъ), или же прилагаетъ к ней этотъ звукъ (увесь вм. весь)» [Цит. по: 3, с.104], в той час, як російська вимова стискає «...въ извѣстныхъ случаяхъ звукъ в въ ф» [Цит. по: 3, с.103].

Етнопсихолінгвістичну проблематику розробляв і професор Харківського та Петербурзького університетів І.І. Срезневський. У харківський період свого життя вчений плідно займався етнографією. Петербурзькому періоду належать основні праці І.І. Срезневського-філолога, в яких він з мовознавчої точки зору обробляв результати своїх фольклористичних розвідок. «Народъ дѣйствуетъ, - писав учений, висловлюючи етнопсихологічні засади своєї мовознавчої концепції, - его дѣятельностью управляетъ умъ; умъ и дѣятельность народа отражаются въ языкѣ его. Дѣятельность есть движеніе; рядъ движеній есть рядъ измѣненій; измѣненія,

происходящая въ умѣ и дѣятельности народа, также отражаются въ языкѣ. Такимъ образомъ, измѣняются народы, измѣняются и языки ихъ... Мѣстныя нарѣчія суть видоизмѣненія языка одного народа; различные языки одной отрасли народовъ суть видоизмѣненія одного и того же способа выражать словами чувства и понятія» [18, с.2-3].

Яркою зіркою серед імен лінгвістів ХІХ – початку ХХ ст. зоріє ім'я О.О. Потебні – видатного вітчизняного мовознавця, професора Харківського університету, що заклав основи етнопсихолінгвістики як наукового напрямку. Зупинимося на працях, особливо важливих для розуміння поглядів науковця на проблеми етнічно-мовного самоусвідомлення, – «Язык и народность» та «О национализме», що їх він вмістив у 3 виданні своєї відомої праці «Мысль и язык».

У статті «Язык и народность» О.О. Потебня починає виклад своїх положень з того, що, сучасною мовою, вказує на проблему локунізації при сприйнятті мов та текстів, що належать іншим етносам: «Если слово одного языка не покрывает слова другого, то тем менее могут покрывать друг друга комбинации слов, картины, чувства, возбуждаемые речью; соль их исчезает при переводе; остроты непередадимы..., всякий перевод более или менее похож на известную шуточную великорусскую переделку малорусского «Ой, був та нема» «Эх, был, да нетути» [14, с.199]. Далі вчений зауважує, розглядаючи переклад як процес декодування ментальності одного етносу в символах, характерних для ментальності іншого етносу: «...перевод с одного языка на другой есть не передача той же мысли, а возбуждение другой, отличной...» [14, с.201]. З цього автор робить висновок, що переклад тексту, що належить одному етносу, може слугувати засобом, формуючим етнічну самосвідомість того, хто вже сприймає рідною мовою цей переклад. Але умовою цього, зауважує О.О. Потебня, повинен бути такий стан освіти, щоб «...ознакомление учащихся с иностранными языками начиналось лишь тогда, когда они достаточно укрепились в знании своего...» [14, с.202].

Далі дослідник розмірковує над проблемами асиміляції та, з іншого боку, посилення етнічної ідентифікації народів, говорить, що «...их своеобразность стиралась бы по мере их общения с другими, возрастала тем в большей прогрессии, чем крепче их внутренняя связь. Но для увеличения их osobности достаточно даже того, чтобы их внутреннее и внешнее общение усиливалось в равной мере» [14, с.204]. І, звідси, переходячи до сенсу поняття «денаціоналізація», робить висновок, що це таке «преобразование народной жизни, при котором традиция народа, заключенная главным образом в языке, прерывается или ослабляется до такой степени, что является лишь второстепенным фактором преобразования. Случаи полнейшей денационализации могут быть наблюдаемы только в жизни отдельных личностей, еще не говорящими перенесенных в среду другого народа» [14, с.205].

У праці «О национализме» О.О. Потебня наголошує на тому, що мова є не тільки кращою, але й єдиною прикметою, «...по которой мы узнаем народ, и вместе с тем единственное, незаменимое ничем и неперемное условие существования народа есть единство языка» [14, с.222]. Наголошуючи на етнопсихолінгвістичному сенсі поняття народність, вчений пише, що «...народность, т.е. то, что делает известный народ народом, состоит не в том, что выражается языком, а в том, как выражается» [14, с.223]. І далі, об'єднуючі всі свої думки з цього приводу, оголошує висновок, що гранично характеризує його етнопсихологічну мовознавчу концепцію: «До сих пор лишь немногим ученым удавалось уловлять отдельные, сравнительно мелкие черты склада мысли, характеризующего народ. Изучение направлений народной мысли, условленных языком, стало быть того, что одно только и должно называться народностью, есть высочайшая задача языкознания» [14, с.223].

Послідовник психологізму О.О. Потебні, професор чотирьох університетів – Новоросійського, Казанського, Харківського та Петербурзького Д.М. Овсянко-Куліковський, що під час харківського періоду своєї праці продуктивно займався дослідженням питань психології творчості, бачив прямий зв'язок між формуванням етнічної свідомості та мовою, був глибоко переконаним, що мова є найголовнішим фактором етногенезу: «Что такое национальность? Не легко отвѣтитъ на этотъ вопросъ, но можно указать на главнѣйшій признакъ явленія національности: это именно - объединеніе соціальныхъ группъ въ болѣе обширную группу на почвѣ общаго языка, достигшаго извѣстной высоты развитія и являющагося психическимъ основаніемъ для коллективной умственной дѣятельности, стремящейся возвыситься надъ тѣмъ, что непосредственно дано въ языкѣ. Национальность должна быть признана тамъ, гдѣ уже есть настоящій языкъ (а не собраніе говорившихъ) и общіе умственные интересы, органомъ которыхъ и служить языкъ; эти умственные интересы выражаются въ творчествѣ - въ поэзіи, миѣ, въ начаткахъ релігійознаго сознанія. Это - первые шаги, это - симптомы возникновенія національности. Въ дальнѣйшемъ, вѣками культурнаго развитія, національность вмѣстѣ съ языкомъ превращается въ ту психологическую форму личности, которая придаетъ ей своеобразный душевный складъ...» [12, с.281].

Українське культурне відродження 1920-х років створило нову хвилю інтересу до етнопсихолінгвістичної проблематики, у розробці якої взяли участь представники різних наукових галузей.

Розробку етнопсихологічного напрямку в українському мовознавстві продовжив митрополит, засновник та перший ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету І.І. Огієнко. «Мова, – писав учений 1918 р. у праці «Українська культура», що вийшла за курсом

лекцій, який читався ним в університеті, – це наша національна ознака, в мові - наша культура, ступінь нашої свідомості..., це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного я... І поки живе мова – житиме й народ, яко національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпоршиться поміж дужчим народом...» [13, с.126].

Одним з видатних мовознавців 1920-х років, що враховували етнопсихологічні складові свідомості людини, була київська дослідниця О.Б. Курило, труд якої – «Уваги до сучасної української літературної мови», що мав кілька перевидань, й досі користується заслуженою популярністю. Мова, на думку дослідниці, відбиває «властиву даній нації звичку думати» [9, с.10] та є відображенням «його (народу) національного світогляду» [9, с.136]. І тому дуже важливим при формуванні літературної мови О.Б. Курило вважає врахування психологічних мовних особливостей кожного етносу, зауважуючи на прикладі української мови, що «...коли сучасна українська літературна мова, здебільшого наукова, ...відбігає свого природного джерела – народної підстави, де є інші психічні асоціації, і набігає чужої собі тропи, що нею йде російська літературна мова, то вона стає в такій мірі неприродна і штучна, що перестає бути українською мовою» [9, с.8].

Поряд із згадкою імені дослідниці О.Б. Курило треба назвати ім'я видатного мовознавця, випускника Харківського університету О.Н. Синявського, який, вивчаючи фонетичні характеристики української мови у її діалектах, наголошував на створенні єдиної національної літературної мови як «найхарактернішої ознаки нації», але при тому, що шляхом створення її може бути тільки «наближення її до живої мови народу» [16, с.V].

Редактором згаданої праці О.Н. Синявського виступив В.І. Сімович, випускник Чернівецького університету, професор та ректор Українського Високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова у Празі, професор та ректор Львівського університету, який також займався фонологією як науковою проблематикою. Зокрема, ученому належать розвідки з української антропонімії. Так, В.І. Сімович, досліджуючи виникнення етнічних українських імен та прізвищ, що мають емоційно-оцінний характер, наголошував на використанні «емоційно-забарвлених суфіксів середнього роду» на -ко, -енко, -исько, -ло, -но «для творення численних демінутивних і пейоративних форм хресних імен, а згодом — прізвищ і прізвищ» [Цит. по: 20, с.54].

1927 р. вийшла перша загальна праця з етнопсихології «Введение в этническую психологию» видатного психолога та філософа, випускника Київського університету Г.Г. Шпета, у якій автор, визначаючи місце етнічної психології в системі наук, виокремив задачі етнопсихології в сфері вивчення мови. «Изучение языка, - писал учений, - представляет особое значение для этнической психологии. ...Вопрос сводится к тому, как переживается язык как социальное явление данным народом в данное время?.. Возрождение нации всегда связывается с особенно любовными заботами о своем языке, о его чистоте и проч. ...Сюда же относится и та смена представлений и чувств, связанных просто со словом и его значением, которая совершается вместе со сменой поколений и которая так неточно обозначается часто как изменение значения. Именно здесь язык из частного предмета, из повода к переживанию становится уже образцом, основой и источником этнической психологии» [24, с.145-146]. На жаль, плідна робота Г.Г. Шпета над питаннями етнічної психології не мала продовження, бо в 1935 р. учений був заарештований, а в 1937 р. – розстріляний тоталітарною владою.

На початку 1930-х рр., коли тоталітарна держава розпочала кампанію боротьби за викорінення всього етнічного, в першу чергу, мови, подібна доля спіткала багатьох представників Розстріляного Відродження України. О.Б. Курило та О.Н. Синявський були репресовані, І.І. Огієнко вимушений був емігрувати у Польщу.

Тільки з початком хрущовської «відлиги» можна говорити про деякі спроби досліджень етнопсихологічних лінгвістичних питань.

Дослідженнями з української антропонімії займався закарпатський дослідник П.П. Чучка, який у великому історико-етимологічному словнику прізвищ закарпатських українців зробив аналіз походження українських прізвищ та виявив, що українські прізвища мають в основному патро- та метронімний характер творення. Вказуючі на здатність прізвищ уособлювати етнічні риси характеру, автор зауважує, що багато українських прізвищ походило з «експресивних лексем, які в допрізвищевий період влучно, а то й дотепно характеризували денотата» [23, с.XXIV].

Неодмінно треба згадати ім'я українського письменника Б.Д. Антоненка-Давидовича, початковий та основний періоди творчості якого були трагічно поділені у часі 10 роками ГУЛАГу та 12 роками сибірського заслання. Письменник активно досліджував українську мову в її етнічній оригінальності в книзі «Як ми говоримо», зауважуючи, що «...кожна мова має свій шлях розвитку, на якому позначились історичні події, пережиті її народом, географічні умови, серед яких живе цей народ, кліматичні особливості його території. Усе це створює ті властивості душевного складу народу, його національну психіку, що так виразно відбиваються в його мові» [1, с.16]. Праця Б.Д. Антоненка-Давидовича вийшла зовсім маленьким тиражем у 1970 році в Україні і великими тиражами за кордоном. Після її публікації письменник був заборонений до друку в СРСР.

Висновки. Таким чином, виходячи з вищеприведеного історіографічного огляду, треба зауважити, що становлення досліджень з етнопсихолінгвістичної проблематики у ХІХ – майже кінці ХХ ст. тільки-но було розпочате. Історичні умови тільки в окремі часи сприяли існуванню

в українських наукових дослідженнях етнічної складової, хоча ті праці, що все ж таки вийшли з-під пера науковців, назавжди складуть золотий фонд української етнопсихолінгвістики. Справжнє дослідження цих питань стало можливим тільки на початку 1990-х років, коли постала Українська держава та етнічна проблематика повернула собі можливість вільного існування.

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо / Б. Д. Антоненко-Давидович. – К. : Радянський письменник, 1970. – 253 с. – Режим доступу: http://bo.net.ua/pages/yurko/davydovych/Yak_my_hovorymo.pdf
2. Закревский Н. Словарь малороссийских идиомов. Кн. 3 / Н. Закревский // Старосветский бандуриста. – М. : Унив. тип., 1861. – С. 245–626.
3. Історія українського правопису: XVI – XX століття / [упоряд.: В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва]. – К. : Наукова думка, 2004. – 582 с.
4. Комаров М. Нова збірка народних малоруських приказів, прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь / М. Комаров. – Одеса, 1890. – 124 с.
5. Костомаров Н. И. Мысли южноруса / Н. И. Костомаров // Слов'янська міфологія / [упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай ; вступна ст. М. Т. Яценка]. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.
6. Костомаров Н.И. Двѣ рускія народности / Н.И. Костомаров. – СПб : Тип. М. М. Стасюлевича, 1903. – С. 31-65. – (Сочинения : в 8 кн. / Н. И. Костомаров ; Кн.1. – Т.1).
7. Кулиш П. Записки о Южной Руси : в 2 т. / П. Кулиш. – СПб : Тип. Александра Яковсона, 1856. – Т. 1. – 322, XXVI с.
8. Кулиш П. Граматка / П. Кулиш. – СПб. : [б. в.], 1857. – 149 с.
9. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. – К. : Кондор, 2004. – 303 с.
10. Максимович М. Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем / М. Максимович. – М. : Тип. Семена, 1827. – 234, XXXVI, [9] с.
11. Метлинский А. Л. Народные южнорусские песни / А. Л. Метлинский. – К. : Унив. тип., 1854. – 472, XVIII, IV с.
12. Овсянко-Куликовскій Д. Н. Вопросы психологии творчества / Д. Н. Овсянко-Куликовскій. – СПб. : Изданіе Д. Е. Жуковскаго, 1902. – 299 с.
13. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – К. : Фірма «Довіра», 1992. – 141 с.
14. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – [3-е изд.] – Харьков: Тип. «Мирный труд». – 225 с.
15. Пыпин А. Н. История русской этнографии: в 4 т. / А. Н. Пыпин. – СПб : Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. – Т. 3 : Этнография малорусская. – 425, VIII с.
16. Синявський О. Порадник української мови / О. Синявський. – Харків; Берлін; Нью-Йорк: Укр.-американ. вид. т-во «Космос», 1922. – 150, IX с.
17. Словарь української мови : у 4 т. / [под ред. Б.Д.Гринченко]. – К. : [б. в.], 1907-1909.
18. Срезневский И. И. Мысли об истории русскаго языка и другихъ славянскихъ наречій / И. И. Срезневский. – СПб : Тип. В.С. Балашева, 1887. – 164, VI с.
19. Сумцов Н. Ф. Пожелания и проклятия (преимущественно малорусские) / Н. Ф.Сумцов // СХИФО. – 1897. – Т. 9. – С. 183-208.
20. Тарновецька Л. Мовознавча спадщина В. Сімовича і сучасність / Л. Тарновецька // Культура слова: Респ. міжвідомч. зб. – К., 1991. – Вип. 41. – С. 52-58.
21. Ушинський К. Д. Рідне слово / К. Д. Ушинский. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту ім. І.Франка, 1960. – 21 с.
22. Франко І. Я. Двоязычність і дволичність / І. Я. Франко // Літературно-науковий вістник. – 1905. – Т.30. – Кн.1-3. – С. 231-244.
23. Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Львів: Світ, 2005. – 704, XLVIII с.
24. Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию / Г. Г. Шпет. – СПб. : Алетейя, 1996. – 155 с.